

**ALISHER NAVOIYNING “SABA’I SAYYOR” ASARIDA
QO‘LLANILGAN MUSIQIY ISTILOHLARNING LISONIY
XUSUSIYATLARI**

***Sh.S.Xo‘janiyazova,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
dotsent v.b. f.f.f.d. (PhD)***

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Saba’i sayyor” dostonida ishlatilgan musiqiy leksemalarning hosil bo‘lishi, o‘z va o‘zlashma qatlamga oid so‘zlarning leksik va morfologik tarkibi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *nag‘ma, navo, soz, tarona, mug‘anniy, surud, rud, chang.*

Musiqqa ilmi ikki masalani qamrab olgan. Ulardan biri nag‘malarning holatlari haqidagi bahs bo‘lib, ta’lif (moslashuv) deyiladi, ikkinchisi – nag‘malar orasidan o‘tadigan zamon miqdori haqidagi bahs. U iyqo (ritm) ilmi deb ataladi¹. Xalq cholg‘u asboblarining tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. B. Tursunovning ta’kidlashicha, dastlabki musiqqa cholg‘ulari eradan avvalgi XIII ming yillikda dunyoga kelgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg‘ular, keyinchalik shovqinli cholg‘ular (ijrochilar qarsak bilan ritmni takrorlaydilar va shovqinli cholg‘ular ta’sirini kuchaytiradilar), vaqtlar o‘tib esa asta-sekin xalq ustalari tomonidan naysimon xunggaklar, shiqildoqlar, surnay va nay (qamish va bambuk poyalaridan) kabi sozlar yuzaga kela boshlagan. Asta-sekin torli-mizrobli va torli kamonchali musiqqa cholgulari paydo bo‘lgan². Navoiy asarlarida musiqqa asboblari adabiy-badiiy obraz sifatida she’riy san’atlar orqali lirik tasvirlanadi. Ammo bunday ta’riflar bitilgan baytlar teran idrok qilinsa, musiqaning ilmiy jihatlariga ham e’tibor bilan yondoshilganligi ma’lum bo‘ladi³.

¹ Арипов З. Араб мусика терминлари тизимининг шаклланиши ва тараққиёти (X–XV асрлар Ўрта Осиё олимларининг мусикашуносликка оид асарлари асосида). Филол. фан. докт... дисс (DSc) автореф. — Тошкент. 2019. — Б. 26.

² Турсунов Б. Чолғу ижрочилиги тарихига бир назар. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal. — Тошкент. 2020. № 5. — Б. 125.

³ Жўраев Л. Алишер Навоий ижодида най чолғусининг таърифи. Алишер Навоий ва XXI аср. — Тошкент. — Б. 267.

Qolaversa, Navoiy o‘z nazmiy-badiiy tafakkuridagi musiqiy nisbatlar, majoziy o‘xshatishlar, tugal, yaxlit obrazlar qiyofasini gavalantirishda musiqiy bo‘yoqlar, musiqiy sifatlovlardan keng foydalangan⁴.

Navoiyning bebaho ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o‘ringa ega. Zamonasining advor va musiqiy ilmida shuhrat taratgan Ustoz Muhammad Xorazmiy, Mavlono Nu‘mon, Mavlono Sohib Balxiy, Shayx Safoyi Samarqandiy, Yusuf Andijoniy kabi shoir, bastakor va sozandalar yoqimli kuy hamda ohang, shirin suxan, xushmuomala ovoz sohibi sifatida mashhur bo‘lib, ular musiqiy asboblardan mohirona foydalangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar, shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur ham musiqa ilmiga oid maxsus asar yozgani hech kimga sir emas. Navoiyning “Saba’i sayyor” dostonida ham musiqa ilmiga oid bir qator istilohlar ketirilgan. Chunonchi, *nag‘ma, navo, soz, tarona, mug‘anniy, surud, rud, chang, rubob, savt, nay, savt, raqqos, changzan* va h.k.

Navoiy asarlari tilida “ohang, kuy, navo” (ANATIL, II, 449) semasini ifodalagan arabcha *nag‘ma* istilohi hozirgi o‘zbek adabiy tilida “labda yurg‘izib puflab chalinadigan musiqa asbobi” ma’nosini anglatadi (O‘TIL, III, 30). *Nag‘mat (un)* shakliga ega bo‘lib (ARS, 815), o‘zbek tiliga so‘z oxiridagi *t* tovushi tushib qoladi: *nag‘mat- nag‘ma; nag‘ama* fe‘lining “ashula aytdi” ma’nosi bilan (ARS, 815) hosil qilingan (O‘TEL, II, 323). “Sab’ai sayyor”da ham ayni shu ma’noda qo‘llangan:

Chang birla tarabfizo dag‘i ul,

Nag‘ma birla g‘azalsaro dag‘i ul (S.S, 574).

“Milliy musiqa asbobi torlarining yoki musiqa asbobarining umumiy nomi” semasidagi *soz* o‘zlashmasi (O‘TIL, III, 544) asarda “1) soz, cholg‘u quroli, musiqa asbobi; 2) jo‘r, ohang, kuy, nag‘ma (ANATIL, III, 98) ma’nosida ishlatilgan:

Shahg‘akim, ishrati mudom erdi,

⁴ G‘ofurbekov T. Hazrat Navoiyning musiqiy tafakkuri. http://www.classicmusic.uz/kutubxona_uz.htm.

Soz birla surud kom erdi (S.S, 339).

Forscha-tojikcha **surud** istilohi 1) “qo‘shiq, ashula”; 2) “ohang; vazn” ma’nolarini ifodalaydi (ANATIL, III, 130, NAL, 576). “Saba’i sayyor”da ushbu istiloh **surud ahli** izofali birikma tarkibida kelib “hofiz, sozanda, xonanda” semasida qo‘llangan:

Ko‘p edi xizmatida rud ahli,

Bazmida jonfizo surud ahli (S.S,339).

“Mediator bilan chertib chalinadigan besh torli musiqa asbobi” (O‘TIL, III, 396) ma’nosidagi **rubob** o‘zlashmasi asarda ham ayni shu ma’noda qo‘llangan:

Xoja majlisda hozir ayladi may,

Chiqti savti rubobu nag‘mai nay (S.S, 412).

“O‘zbek mumtoz musiqasida kuyning asosiy qismidan keyin keladigan so‘nggi qism” (O‘TIL, III, 417) semasidagi forscha **savt** o‘zlashmasi “ovoz, tovush; kuy, ohang” (ANATIL, III, 21) ma’nosida asarda quyidagicha qo‘llangan:

Toki oy un chekib tarona bila,

Boshladi savt bu fasona bila (S.S, 603).

Forobiyning ta’kidlashicha, *nay* turli damli cholg‘ularning ovoz hosil qilish prinsipiga ko‘ra paysimon guruhga mansubdir. Ular hozirgi kunda Sharq xalqlari orasida mavjud bo‘lib, vietnamliklar *sao*, tojiklar *tutek*, tatarlar *kaval*, qozoqlar *sibizga*, ozarbayjonlar *ney* (juda kam uchraydi), qirg‘izlar *uoo*, *choor* (cho‘ponlarning cholg‘u asbobi), o‘zbeklar *nay* deb ataydi⁵.

“Oltita teshigini barmoqlar bilan bekitib-ochib, puflab chalinadigan musiqa asbobi; sibizg‘a” ma’nosidagi **nay** (O‘TIL, III, 12) o‘zlashmasi asarda “nay; cholg‘u asbobi” (ANATIL, II, 427) ma’nosida ifodalangan:

Juna gulshan aro ichar edi may,

Bazmida lahni udu nolai nay (S.S, 512).

Ushbu baytda **ud** istilohi “cholg‘u asbobi; torlik cholg‘u asbobi” (ANATIL, II, 427) ma’nosida ishlatilgan. Bu istiloh “uchburchak shaklidagi ko‘p torli, chertib chalinadigan musiqa asbobi”ni bildirishni ta’kidlangan. Tilshunos olim Sh.

⁵ Эсанов М. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal. – Тошкент. 2022. 1 март. – Б. 581.

Rahmatullayevning ta'kidlashicha, *ud* istilohi ARSda berilmagan (28); bu lug'atning 501- betida keltirilgan '*ud (ud)*' so'zi tamoman boshqa, ya'ni "tom" ma'nosida izohlangan. *Ud* nimagadir PRSga kiritilmagan, TjRSning 402- betida *ud* istilohi "arfa", deb izohlangan. O'RLda ushbu istiloh "lira, arfa" tarzida tarjima qilingan (484). Asli *ud, arfa, lira* deb ataladigan uch misiqqa asbobi bir-biridan farq qiladi, shu sababli *ud* istilohi "arfa, lira" deb tarjima qilish to'g'ri emas. *Lira* qadimgi Yunonistonda, *arfa* Yevropada yaratilgan, *ud* esa sharq dunyosiga mansub musiqqa asbobini anglatadi⁶. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ud* "katta noksimon kosaxonali, kalta dastali, ko'p torli, chertib chalinadigan musiqqa asbobi" (O'TIL, IV, 263) ma'nolarida ishlatilmoqda.

"Bosh tomoni egik cholg'u asbobi" (NAL, 673) ma'nosidagi *chang* istilohi hozirgi o'zbek adabiy tilda "qutisimon trapesiya yoki yoy shaklidagi, sim torlar tortilgan, tirnama yoki qo'sh cho'p bilan urib chalinadigan jarangdor cholg'u asbobi; labga qo'yib, po'lat tilini barmoq bilan turtib, nafas bilan chalinadigan kichik cholg'u asbobi; changovuz" (O'TIL, IV, 454) ma'nolarida qo'llanmoqda:

Chang torig'a chun fig'on berdi,

Kimki o'lturmish erdi — jon berdi (S.S,496.)

Eski o'zbek adabiy tilida "musiqqa asbobi" ma'nosidagi (ANATIL, III, 633) *rud* istilohi S.Sda quyidagicha aks etgan:

Mutaaddid anga nikoh kerak,

Qasrlar ichra rudu roh kerak (S.S,392).

"O'yinchi" ma'nosidagi *raqqos* leksemasi asarda ham ayni shu ma'noda ifodalangan (ANATIL, II, 615):

Bahrni chunki el qilib raqqos,

Charx urardin bo'lub safina xalos (S.S, 563).

Navoiy asarlarida bastakorlik bilan birga *nag'masoz, nag'mapardoz*; musiqiy janrlar – *soz, navo, nag'ma, surud, ohang, savt*; qo'shiqchi, ashulachi va sozandalar: *surud, changzan, mug'anniy, nag'masaro*; cholg'u asboblaridan - *ud, nay, soz, rud, chang, rubob* kabi istilohlar ishlatilgan.

⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 450.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, XIV asrning ikkinchi yarmi -XV asrda Temur va temuriylar davlati davrida madaniyat, ilm-fan bilan bir qatorda, musiqa san’ati ham ravnaq topgan. Uning namoyandalari o‘z yuksak ijodlari bilan jahon madaniyati va san’ati xazinasiga katta ulush qo‘shganlar. Alisher Navoiyning ijodiga nazar solar ekanmiz, uning musiqa san’atiga ixlosi cheksizligi va musiqa ilmidan boxabar ekanligini hamda asarlarida zamonaning sozanda, xonandalari, turfa musiqiy istilohlardan mohirona foydalanganligining guvohi bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. XX jildlik, VII jild. – Toshkent: G‘. G‘ulom, 2013. –B. 275.
2. Арипов З. Араб музыка терминлари тизимининг шаклланиши ва тараққиёти (X–XV асрлар Ўрта Осиё олимларининг музыкашуносликка оид асарлари асосида). Филол. фан. докт... дисс (DSc) автореф. – Тошкент. 2019.– Б. 26.
3. Жўраев Л. Алишер Навоий ижодида най чолғусининг таърифи. Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент. – Б. 267.
4. Раҳматуллаев. Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 450.
5. Турсунов Б. Чолғу ижрочилиги тарихига бир назар. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal. – Тошкент. 2020. № 5. – Б. 125.
6. Nusratilloevna, R. D. (2020). Makhmudkhuja Bekhbudi and Enlightenment. Проблемы науки, (6 (54)), 60-62.
7. Эсанов М. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal. – Тошкент. 2022. 1 март. – Б. 581.
8. G‘ofurbekov T. Hazrat Navoiyning musiqiy tafakkuri. http://www.classicmusic.uz/kutubxona_uz.htm.

Shartli qisqartmalar

ANAL – Фозилов Э.И. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент, I. 2013. – 2006 б.

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, I-IV. 1983-1985; I-1983, 646 б.; II-1983, 642 б.; III-1984, 622 б.; IV-1985, 636 б.

ARS – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. – 595 с.

PRS – Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Госиздат ин.и нац.словарей. – М.: 1953.

TjRS – Таджикско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 789 с.

O'TEL – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 599 б.; Ўзбек тилининг этимологик луғати (арабча бирликлар ва уларнинг ҳосилалари). – Тошкент: Университет, 2003. – 599 б.; Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча-тожикча бирликлар ва уларнинг ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2009. – 282 б.

O'TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. I-2006, – 680 б.; II-2006, – 672 б.; III-2007, – 688 б.; IV-2008, – 608 б.; V-2008, – 592 б.